

tanulmány

CS. SZABÓ LÁSZLÓ

Az athéni fejedelem álma

(SHAKESPEARE: SZENTIVÁNÉJI ÁLOM)

Arany János és utána?...

Kezdem a végén, a féltett ereklyetárból váratlanul tűzvonalba sodort, klaszszikus fordítással, Arany János megszentelt szövegével. 1980-ban a kaposvári színház rendezője helyenként átdolgoztatta, nem tudjuk pontosan, mennyire, **Eörsi István**nal a magyar *Szentivánéji álmot*, mert erélyes önvédelmük szerint a szereplő udvaroncok és szerelmesek beszédmódja elavult, és összevetve az eredetivel, túlságosan finomkodó a nyelvben tükröződő szemlélet, bizonyos szavak meg végképp kikoptak a közhasználatból. Csak három év múlva eszméltek rá az ereklyeőrzők a műteti beavatkozásra, budapesti előadásán, amely átvette a megdortorolt szöveget. Kitért az égiháború. Indulatos volt a vita, szóval jófajta, hiszen minél képzetesebbek az elkötelezett pörösködők, legyen annál hevesebb. Legyen háború a háború, ne sanda és óvatos csipkelődés. Ha valamit, a kíméletlen elvi vitázást eltanulhatjuk a nyugatiaktól. (A múltban már értettünk hozzá.) Czímer József apróra tájékozott tanulmányával ült el a harc, megegyezés nélkül, de stílusosan, mert régi, tapasztalt színházi ember a vitázáró, hosszú múlttal, behatón ismeri a maga Shakespeare-jét. Végül is Vargha Balázs, **Eörsi István**, Koltai Tamás és Czímer József több frontos „elvi tisztázása”, ahogy mondani szokás, az újrafordítás, sőt *újrafordítások* – nem a belejavítások! – jogvédelménél kötött ki, amit elvileg csak helyeselni lehet. Akár minden színigazgató vagy rendező új átköltést rendelhet, hogy fedje elképzelését, ha tetszik: „látomás”-át egy több százados idegen remekmű új beállításánál. Legyen egy tucat Hamlet és Lear, mint a lengyeleknél, attól még nem történik se szentségtörés, se sírgyalázás.¹

A vita azért volt tisztító, mert beidegzett gyöngénk a jobbágypúpú, alázatos kegyelet. Nyílt titok, bár leírni ritkán bátorkodnak, hogy akármilyen öv alatti, komisz ütések zúduljanak is életében egy magyar lángészre, holta után aranybálványáá vedlik át; a fölöslegesen féltő, ingerlékeny köztisztelet ércnél maradandóbb művét holtvágányra tolja, ott áll fellobogózva, mint fakuló bársonyhuzattal

¹ Koltai Tamás: Ébren álmodunk (a kaposvári előadásról), *Színház*, 1980. dec.; a tanulmány, elég visszhangtalanul, már fölveti az átdolgozás kérdését is; Vargha Balázs: **E. I.** címére, *Élet és irodalom*, 1983. ápr. 22.; Koltai Tamás: (F) ordítson még egyszer! *ÉI*, ápr. 29.; **Eörsi István**: V. B. címére, *ÉI*, ápr. 29.; Vargha Balázs: Arany-terror? *ÉI*, máj. 27.; Czímer József: Nem mind arany?... *ÉI*, jún. 17.

egy termes kocsi, valamelyik boldogult királyi fenségé. A színpadi nyelv azonban nem tűr totemisztikus védelmet, mert a fül nem hagyományörző. Petőfi, Vörösmarty, Arany Shakespeare-fordítása s Arany Arisztophanésze halhatatlan az összmű kötetáblái közt, zamatosan ódon ízeit kóstolgatva, kortyolgatva még két-három századra érvényes olvasmány. De nem fér meg egymással ernyős asztali lámpánál a karosszék és elsötétített nézőtérén a zsöllyeülés. Azért volt hasznos és frissítő, hogy parázs vita kerekedett az „Arany-terror” körül. Ismétlem: egyik másodrendű, de elég mélyre ható irodalmi betegségünk a totemkultusz; rendszert már a szűz hanton kicsírázik. Amikor az 1940-es években nálam is fiatalabb és gondolnánk: rombolni kész, művelt pályatársaim előtt megkockáztattam, hogy a nemrég elhunyt s általam mélyen csodált Babits fordítása, *A vihar*, egyszerűen mondhatatlan, úgy bámultak rám, mint egy apagyilkosra. Holott csupán az történt, hogy megbosszulta magát a roppant nagy költő különcködésig elfogult műélvezete; neki Shakespeare kizárólag a maga otthonában tetszett, négyszemközt. Fordítása szorosan beletartozik a teljes – és mekkora! – életműbe, de szívtelen színészgyötrés, ha ajkukra parancsoljuk a szöveget, hegesztőpisztollyal se ragad rá.

Eörsi István és megbízója hibázott, nagyobb bátorságra lett volna szükségük. Minden igazgató vagy rendező új Shakespeare-fordítást igényelhet, s általában egy-egy nemzet irodalmi életére vall, ha nemzedékenként megbirkózik a harminchat darabbal – ennyi a „kánon” –, de elemi hiba kozmetikázva belejavítani a múlt század úttörő klasszikusaiba, attól csak még jobban eltorzul a szöveg felvarrt arca. Ha élő primadonnákon visszatetszik, még kevésbé szeretjük halhatatlanokon. Bátorítást mindenestre ki-ki a keresztény egyházaktól kölcsönözhet; katolikusok és protestánsok a huszadik században versenyt újrafordítják a Bibliát, magát az Isten ígését! Megszentelt céllal: jobb közérthetőségért a hívőknek, és pontosabb hűségért az evangelisták görög eredetijéhez. Sérelem esik talán Károly Gáspáron és Káldi Györgyön? Magas boltozatokat betöltő, zengzetes fordításuk: gránitkövek irodalmunk világitótornyában.

Mikor, hol, kinek?

1600-ban csekély szövegeltérésekkel két negyedréte alakú kiadásban is megjelent a darab, tehát népszerű lehetett körülbelül öt-hat évvel a föltehető ősbemutató után. Mivel aránylag romlatlan a két változat, különösen a második, jól olvasható kézíratról szedhették ki. Hagyomány szerint általában Shakespeare első fogalmazványa volt a legtisztább; még nem firkálta össze a színház. Rövidsége negyedik a kánonban a darab: átlátszó, aktuális célzásain kívül eggyel több ok a föltevésre, hogy egy főúri menyegző napokra elnyúló nászünnepeibe illeszkedett be, viszonylag zártkörű vig estébe. A bemutató színhelye elképzelhetőn egy hosszú-hosszú és keskeny Tudor-kori lovagterem, faburkolatú, tölgygerendás nyitott tetővel s kétszárnyú lépcsővel az erkélyen muzsikáló házizenekarhoz vezető kijárat falon; a lépcsőszárnyak alatti rész volt a homályosabb zárt játékszín, a veronai kripta a *Rómeóban*, vagy ezúttal a holdas athéni erdő, persze díszlet nélkül, csak a költő díszletfestő versében. Ott kergetőznek az elvarázsolt szerelmesek, és ölelkezik Titánia a szamárféjú gavallérral, de a mesteremberek már a nézők orra előtt domboríthattak a „szörnyű vig tragédiában”, mert közvetlen közelséget tételez föl a kézművesek ugratása, gúnyolása és Zuboly zavartalanul magabiztos műsorközlői szerepe, tájékoztatni a fényes urakat. Találgatásokra vagyunk utalva, most és mindörökké.

Dátuma kevésbé bizonytalan. Legkorábbi forrásunk, Francis Meres *Palladis Tamia*ja (1598), e forrásegyveleg korabeli angol írókra vonatkozó része már felsorolja a darabot az első tizenkét tragédia és komédia közt; a kutatók többsége pedig kételkedés nélkül egyetért egy szellemes fölfedezéssel, magyarázatában magáévá teszi Kéry László is². Ez pedig Titánia terjengős betétnek ható tirádája arról, hogy a természet is borzalmasan megsínyli, ha civakodás tör ki a láthatatlan Tündérhonban, azaz Oberon és közte. A lazán illeszkedő s akkor még közérthető rész állítólag célzás az 1594-es, gyalázatosan esős nyárra, amit évekig keserűn emlegettek egy parasztságban vagy legalábbis Warwick grófság körül: sípoló szelek, dögvészes köd, árvizek, megrohadt vetés, vízbe fúlt mező, iszap alatti legelők, elhulló barmok, bimbójukban sorvadó rózsák, csúzos nyavalyák. Erős a gyanú, hogy e közeli csapásokra visszanézve, 1594 őszén készült a darab. Shakespeare gyakori szokásától eltérően nincs ősforrása, eredeti kitalálás, kissé megpermetezve Plutarkhosz-, Apuleius-, Ovidius- és Chaucer-olvasmányok emlékeivel. Igazán mélyre, soha többé ilyen mélyre, a helyi folklórba markolt. Erről később.

Legközelebbi testvér-darabjai Rómeó és II. Richárd: a tragédia, a királydráma s a mesecjáték lényegében három rokon hangszerelésű költemény, mert a költőbárból még csak félig szabadult ki minden idők legnagyobb színpadi csodapillangója. Az áthidaló alakváltás fő bizonytsága *A velencei kalmár* (1596–1597), amely a szecskává vitatott Shylock-figura ellenére – torzkép-e vagy tükörkép, tragikus vagy komikus? – már nyitás a monumentális jellembrázolások felé.

Alkalmi darab volt a *Szentivánéji álom*, mint századokon át számtalan „méretre szabott” s más által rendelt remekmű a romantikusokig, akik a lángész felségjogán csak keblük szilaj szózataira vagy sejtelmes álmaik sugallatára hallgattak, s megvetően elutasítottak mindenfajta ihletgyilkos külső beavatkozást.

De kinek a nászára készült? Fenntartásokkal három-négy esélyes jelöltje van a kutatásnak, mind örgróf, nagy mágnások, máig se halt ki mindegyiknek a családja – épp Angliában? –, de nekünk, magyaroknak édeskeveset mond bearanyozott nevük. Lehet, hogy a királynő is ott volt a „vigasság”-on greenwichi kastélyában a Temzénél; ma hiába keresnök, egy kő sem sok, annyi se maradt belőle, Sir Christopher Wren barokk remekműve áll a helyén, valamikor a tengerész invalidusok háza, ma tengerészeti főiskola.

Most e házban szélt veszünk,

Napköltéig itt leszünk.

A fő-ágyhoz legelébb!

Hintsen áldást rá e nép:

Hogy a sarj, mi ott terem,

Legyen boldog, végtelen.

.....
Füharmattal szentelünk;

Minden tündér jó velünk,

Ki-ki szentel egy szobát,

S megáldjuk e palotát:

Lakja mindig béke, csend,

S legyen áldott ura bent –

² Shakespeare összes drámái, Bp. 1955, II. k., 941.

mondja Oberon, a tündérkirály a végső áldásosztásnál. Ha a téma: a magzat-termő házastársi harmónia, az előkelő nézők nagystílusú, kifinomult műértésére vall – el is várhatjuk I. Erzsébet környezetétől –, hogy ugyanakkor maga a szerelmeskedés észbontó varázslásnak, káprázatnak, múló bolondításnak van festve, igaz, hogy hajszálcsettrel, tréfásan. Mondhatjuk talán így: Shakespeare alkalmi mesejátéka kecses meghajlással ünnepli a Nászt, és kicsúfolja a Szerelmet. Párhuzamosan akkortájt írt szonettjei el-eláruulják, hogy váltakozó gyönyörök és kínok árán tudta, miről beszél. Volt idő, nem lehet tudni, milyen hosszú, amikor naponta szabadon áthaladva a házakkal szegett londoni köhídon, az egyetlen, ő is belső szabadságvesztésre ítéltetett.

Ha poétikus nászajándék, főúri házszenelő, egy költő tékozló felajánlása a tündérjáték, s nem tudjuk bizonyosan, kié, bizonyos korismerettel viszont az alkalomtól függetlenül is sejthetjük, ki az athéni fejedelem modellje. A holdvarázslatot egy angol gróf hajnali vadászskürtje és csaholó kopói oszlatják el. Theseus a gróf színpadi, görög neve, hogyne volna az, hiszen Shakespeare tudja, mi illik olyan úri társaság fülének, amely jártas az antik világ akkori költögetésében. De azért úgy beszél jegyeséhez és háznépéhez a nagyúr (noha Plutarkhoszból kölcsönzött a név), ahogy egy korabeli angol főrend, Derby, Hertford, Southampton, Leicester beszél az asszonyához, védenecseihez, bérlőihez, vadászaihoz és pecéreihez, s épp olyan kényesen tart a falkájára.

*Az én kutyám is mind spártai faj,
Lefüggő száju, sárga mind; s fülökkel
Lesöprik a fűről a harmatot;
Leppentyüik mint a thessal bikái;
Lassúk futásra, de szájuk harang:
Alább-alább mind. Ugy, hogy összezengőbb
Vonítást kürtre nem hallott soha
Se Creta, Sparta, sem Thessalia;
Ítélj, ha hallod...*

Persze, „Creta, Sparta, Thessalia” ezúttal a szomszéd grófságok Warwick körül. S rangos pártfogóitól tudhatta Shakespeare, milyen becsben álltak a spártai kutyák az öregöröknél; kedvtelve maga is érthetett vadászebekhez. Koholmány-e, igaz-e hírhedt fiataalkori törvényszegése, a vadorzás egy tilalmas parkban, amely egyúttal döntő lökés volt a sorsában, eltűnésre kényszerítette a szülőföldről. Azt hiszem, ráfogás; a történetet csámcsogó pletykáinyencek csipkedték föl a környéken, halála után. Igazabb lehet, hogy mihelyt megszédte magát, s mellékesen nagygazda lett a szűkebb pátriában, maga is vadászott; más, mint vadász aligha írhatta meg az *Ahogy tetszik* híres szép jelenetét a melankolikus Jacques s a sebesült szarvas közt.

De térjünk vissza a gyanítható modelle! I. Erzsébet apja, VIII. Henrik, szövetségben az állandóan üzemeltetett vérpaddal, megtörte a „királycsináló” kiskirályok trónig merészkedő, bős hatalmát, de nem a helyit, azt nem is akarta. Monopolárusításra, kizárólagos görög borbehozatalra vagy tengerentúli gyarmat-alapításra pályázó kegyencekké kezesedtek a főúri fenevadak, tudván, hogy lázadásuk a fejükbe kerül. Leicester gróf volt a vele szinte egykorú fiatal Erzsébet első és fő kedveltje, a nő szüzességi korlátjain belül szerelme is, elszánt törtető, *Kenilworth*, a várról elnevezett Walter Scott-regény uralkodó figurája, sornnyitó a későbbi, jóval fiatalabb és balgább, mert maguknak ártó kegyencek, Sir Walter

Raleigh és Essex gróf élén. Velük ellentétben a hajszála se görbült meg soha ennek a szerencsejátékosnak, aki állítólag feleséggyilkosságtól se riadt vissza a királynő hiába remélt öt ujjáért. Ő volt Warwick grófság legnagyobb ura, s a bevehetetlen hírű, roppant Kenilworth várában négyszer látta vendégül az országháró Erzsébetet több száz főre és szekérre rúgó kíséretével; bibliai sáskajárásnak beillett az efféle kitüntető látogatás. 1575. júliusban volt a legnagyobb parádé, tizennyolc napos, napi ezer fontjába került a várúrnak. Tizenegy éves akkor a kicsi Shakespeare, apjával s a fél megyével valószínűleg ő is fölkerelkedett csodákat látni a palánkon kívül, ott tolongott a fellegerző Kenilworthben, ahol Leicester vízi csatát is rendezett a koronás vendég mulattatására, kisebb és vértelenebb *nau-machiát*, mint amilyenben beavatott inyenc volt Augustus s még inkább Claudius császár.

*Jer csak jer, édes Puck; jut még eszédbe,
Midőn leültem egyszer a fokon
S hallék egy cselle hátán habléányt,
Ki olyan édes dallamot lehelte,
Hogy a bősx tenger nyájas lön dalára,
S több csillag örülten rohant le, hogy
A habléány zenéjét hallja?³*

A tudományos Shakespeare-üzem efféle országos hírű s szédületes vagyont is megcsorbító, megyebeli-mesebeli királytisztelő ünnepségen mégse volt kiszórva az ablakon a tengernyi pénz, mert amint említettem, a flörtölő királynő kezét akarta a nőszédítő róka. Nála jobban egyetlen gavallér önjelölt se fért a trónig, de az államvédelmi gátat még ő sem tudta áttörni; hű, öreg miniszterei szívósan védték a nőben az uralkodót. Erzsébet magát a szigetországot választotta férjül, s tökéletes volt a házasság.

Hamar független egyénné vált Londonban a gyorsan befutó, fiatal drámaíró. Ahol írói neveket emlegetnek, majdnem mindig ott áll az övé. De az volt-e, teljesen független, mielőtt kikötött a már akkor is világvárosban? Noha egy ideje a trón kegyosztásától függött a főurak országos súlya, gazdálkodásuk pedig hovatovább áttért a patriarchális birtokkezelésről a félig-meddig már kapitalisztikus termelési módokra, a társadalom keresztmetszete még mindig elég feudális ahhoz, hogy belső várnépén kívül a környező mezővárosok és vásárhelyek kisemberei, formailag hűbéri kötöttség nélkül is hagyományos távoli uruknak tekintsék a megyében székelő főnemest. Stratford Leicester gróft. E hagyományos állapot tudatában Duff Cooper, a kiváló életrajzíró és külpolitikus (a szégyenletes müncheni egyezmény egyik konok ellenzője) számtalan bizonyító szövegidézetel megtűzdelt, szellemes könyvecskét írt Shakespeare „hiányzó hét évről”, ami eltelt a szülőhely otthagynása és első felbukkanása közt a londoni színen: 1585 és 1592 között. Eddig még senki se tudott elszámolni azokkal a rejtélyes esztendőkkel. Duff Cooper azt állítja, hogy egy ideig önként Leicester mellett katonáskodott, amikor Erzsébet legkedveltebb udvarlója a trón helyett soványabb vigaszul expedíciós angol hadsereget vezetett a szemközti Németalföldre, megvédeni, a

³ Béke a bevezetőben említett vitakozó felekre! *Cselle* a szövejtő lexikonban jelentéktelen, szállkás hal. Az angol szövegben *delfin* áll, s ez a szó benne van az Arany János és kortársai által szívesen s nagy becsüléssel forgatott Czuczor-Fogarasiiban. Miért nem használta inkább a közérthető szót?

protestáns hitért, az elszakadó hét holland „frigyes” tartományt a koldus spanyol világbirodalom előzőnlő csapatai ellen. Mellesleg ugyanolyan csekély sikerrel, mint utódai kétszer is a németekkel szemben 1914-ben és 1940-ben. Vissza is rendelték, s a vállalkozás egyetlen tragikus dicsősége Sir Philip Sidney, a főrangú nagy költő és szellemi élesztő hősi halála volt.⁴

Igaz-e, elképzelhető-e a föltevés? Az is lehetséges, hogy a rejtett években Shakespeare nevelősködött nagyúri családoknál, mert Ben Jonson, a költő cimborá tréfás döfése kevés latin- s még kevesebb görögtudásáról: *small Latine and less Greeke*, aligha áll a latinra. Stradford rátarti cívisi megbecsülték általános iskolájukat, áldoztak rá, s eredménnyel; a költő egyik tanítójáról azóta kiderítettek, hogy később Oxfordba került professzornak.

Egy azonban bizonyos. Akár Leicester a valószínű minta, akár valamelyik főnemesi jóakarója Southampton gróf baráti köréből, akár a képzelet szülötte, Theseus a meggyőzően helyére való, hivatott fejedelem a költő szemében, s igaz lehet az a föltevés is, hogy alakja ismét felbukkan az egyik eszményített királydrámában, Shakespeare angol nacionalizmusának (G. B. Shaw szerint undok sovinizmusának) fő hőscében; V. Henrik a neve. Embersége a színjátszó kézművesek előtt derül ki; a szándékot mérlegeli és méltányolja, nem a teljesítményt.

Annál nemesb e semmit jól fogadnunk.

Fölvenni, amit ők elejtenek:

S mi a szegény hűségétől nem telik,

Kegy-számba tudni azt, nem érdemül.⁵

Rászól kuncogó nemesi környezetére, nagylelkűen kíméli Vackor, Gyalu, Zuboly, Dudás, Orrondi s Ösztövérek emberi méltóságát, tehát méltán uralkodásra termett. Ha ma élne, bizonyosan kiegyezne nem éppen luxusautón robogó szakszervezeti szatrapákkal, de biciklin, motorbiciklin és angol Ford kocsin közlekedő szénbányászokkal, a valódi melósokkal.

Puck és Freud

Oberon és Titánia, tündérkirály és királyné, Theseus herceg, Athén ura és jegyese, Hyppolita, az amazonkirálynő soha nincs egyszerre a színen, szerepüket egyszerű köpenyfordítással ugyanaz a színészpár játszhatja el. Tökéletes az illúzió, átsiklanak egyik személyből a másikba. Peter Brook óta egyszer s mindenkorra egy színészpár *kellene* hogy alakítsa, bár tudom, hogy nem így lesz. Világhírű rendezésére 1970-ben,⁶ amely diadallal körülkerítette a földgömböt, akárcsak rakétascbességgel Puck, a kobold: – „övet keríték negyven perc alatt” – hályogműtétként hatott egy addig félig-meddig ismeretlen lengyel tudós, Jan Kott helyenként különcködő, mert erőszakolt jelképekre is vadászó könyve; az angol fordítást Brook még kefelevonatban olvasta. A könyv termékenyítő szerepe alighanem felülmúlta önértékét: a legeredetibb rendezői lángelmék egyike volt, akit elsőprő színpadi mesterműre ösztönzött. Attól tartok, hogy Brookot ma már a csodagyermek gyakori végzete fenyegeti; túl az ötvenen túljutott a delelőjén.

⁴ Duff Cooper: *Sergeant Shakespeare*. London, 1949.

⁵ Az utolsó sor világosabb az eredetiben.

⁶ 1970: Stratford; 1971: London, New York.

„Be bolond az emberfaj!” – fakad ki nevetve Puck (vagy Robin pajtás), a szellem, az athéni szerelmesek párváltó, szédült csereberéjének a láttán. De gondoljuk meg, hogy nemzedékükből a félig még serdülő, félig már kész ifjú Rómeó is mennyire állhatatlan.

*Vad szerelem! Szerelmes gyűlölet!
Ó, semmiből fogantatott valóság!
Ó, terhes semmi! Ó, komor bohóság!
Ó, szépségek förtelmes káoszja!
Ólmos pelyhely, fagyos láng, tiszta füst,
Virrasztó álmom, sorvasztó öröm:
Ilyen szerelmem...⁷*

Míntha csak Puck gúnyolódna az eszüket vesztett halandókon. Aztán elég egy pillantás a Capulet lányra, hogy elpárologjon az iménti őrjöngés: mindent elemészto, új érzelmi máglyán izzik Rómeó szive. Be bolond az emberfaj!

*Bolond s szerelmes olly fővő agyú
S ábrázó képzetű, hogy olyat is lát,
Mit józan ész felfogni képtelen.
Az örült, a szerelmes, a poeta
Mind csupa képzelet: az egyike
Több ördögöt lát, mint pokolba férne;
Ez a bolond; nem másképp a szerelmes:
Cigánynőből is Helénát csinál... –*

mondja fölényesen Theseus, s hozzátehetjük: máskor meg férfiszépségnek nézi piaci bolondozók számárfejét. De vajon vértettebb ő maga? Ésküdt rá az akkori népbabona, hogy áldó és rontó szellemek hatalma nyári napfordulókora legnagyobb, s e hatalom védtelen álmukban leghatásosabb. Igen ám, de ami őseinknél hajdan az álmom szellem járta, zaklatott alvilága volt, valami *természetfölötti*, azt a mai ember mélytudatából ébren is kielemezzi a modern lélektan. Oberon és Titánia: a földi uralkodópár hasonmása, és tulajdonképpen Theseus az, aki a légi alteregó – Oberon – udvari bolondjának, Pucknak a segítségével megszabadul nász előtti gyötrő féltékenységétől a fejedelmi tündérpár kozmikus hatású civódásának feloldása által: mitikus játéktérbe átvetítve kiüzi magából, hogy a játék végén eljusson a Szerelem purgatóriumából a mennyországba. Ezért *kell* vagy kellene mindig ugyanarra a színészpárra bízni a négyes szerepet, amely valójában kettős. Puck varázssz eszköze: a tejszínüből bíborba átváltó virág, e virág varázshatású „csöppentő leve” ma lélekgyógyászati tudomány, klinikai, ha olykor nem is olyan eredményes, mint volt ama bűvös virág. A komédia csak félig komédia, egész estét betöltő vigasság, s a zárójelenetben Puck kajánul ki-sepri a szerelmi örület tört cserepeit. Ezzel nyomatékosan azt is megmondtam, hogy új felfogású, igényes rendezésekben már nincs helyük tipegő, selypítő, ibolyaszemű tündéreknek, egy önelégült biztonságérzésben szendergő nagypolgári társadalom idegzsongítására. Ahogy illet 1914 előtt. Nem tudom, vajon tudta a szemérmes, puritán Arany, hogy a *Szentivánéji álmom* helyenként a nyereségségig erotikus, beleillik az Erzsébet-korba? Puck Freudnak az őse, s ha maga

⁷ Mészöly Dezső fordítása

Shakespeare, a kisgyermek, az összesereglő köznép korlátai mögül, illő távolból nemcsak királyi pompában, főúri pazarlásban, káprázatos látványokban gyönyörködhetett, ha apja vállán vagy kezén átrándult Kenilworthbe, mintegy húsz kilométerre Stradfordtól. Látott ő időnként a városkájukon keresztülvonuló, nyomorúságos vándorkomédiásokat is, s hallhatott a nagyon öregek meséiből még nagyobb dolgokról: mesteremberek egész napos úrnapi misztériumjátékáról, amit a hitújítás után betiltott és különös dühvel üldözött a hatóság, kéziratosszövegkönyveiket tüzre hányatta. Különös véletlen, hogy az egyik legeredetibb játék éppen a közeli Coventryben menekült meg a puritánok máglyáitól. Ártatlanabb népmulatságot ritkán üldöztek ádázabban.

A körülbelül félszázra feldarabolt, rövid bibliai jeleneteket a teremtéstől az utolsó ítéletig utcasarokról utcasarokra gördülő, kezdetleges díszletezésű szekereken adták elő céhtagok az ingyenes nézőknek – a város apraja-nagyjának –, áhítatukra s multságukra, hogyne, multságukra is, mert például idővel kacagtató figura lett Heródesből, s ha színészévé volt valamelyik kézművesnek, sikerre pályázva agyonbohóckodta. Erre céloz Hamlet, amikor figyelmezteti a Helsingörbe vetődő vándorszínészeket, hogy ne ripacszkodjanak: „én az ilyen fickót megcsapatnám, amiért a dühöncöt is túlozza, és Heródesebb Heródesnél”: *out-herods Herod*. Shakespeare a betiltás miatt már nem láthatta mindezt, legfeljebb nagyapák emlékezése serkenthette később *A lóvátett lovagok* s a *Szentivánéji álom* groteszk zárójeleneteire: a kilenc vitézek iskolamesteri idéetlenkedésére amabban, Vackor, Zuboly és céhtársaik barátságosabb karikatúrájára ebben. (Nyilván jobban kedvelte a fűrófaragókat, mint a tintanyalókat.) Akik a misztériumok egyhangú vereszetét kántálva, otthonosak voltak valamikor Noé bárkáján, Betlehemben s a Golgota körül, fapapucsban, gyalulatlan nyelvükkel esetlenül csetlettek-botlottak az ókori regében, az udvaroncok sértő multságára. Csak Athén ura, a fejedelem fogadja köszönettel a jó szándékú felajánlást a nászünnepen, s gratulál Zubolynak a „hú és remek előadás”-hoz. Urak és mesteremberek még összetartoztak, *egy nemzet* voltak a gyéren lakott, patriarchális Angliában a társadalmi piramis alsó s felső részén, I. Erzsébet királynővel a koronás csúcson, napszámosokkal, szegény halászokkal a lábánál. Csak a királygyilkosságba zuhanó polgárháború s utána a gyarmatosítással együtt betörő ipari és kereskedelmi nagykapitalizmus rombolja szét e piramist, kettészakítván az angolokat „két nemzet”-re a második világháború végéig, túl türelmes nélkülözőkre, túl dölyfös dúsgazdagokra.

A fiatal Shakespeare, aki saját és bajba jutott apja gondjait könnyítendő, az akkori színházi konjunktúrában akart gyorsan pénzhez jutni, szíve szerint még a lírikus babérait: költői rangra vágyott, elárulja az első darabok, főleg a Rómeó túl csillogó szövete. Hevenyészve dolgozó, lebecsült darabtákolók, züllött drámafoltozók, de nagy becsületben álló szonettírók és ünnepeelt eposzköltők éltek körülötte, kezdeti mintaképe, Marlowe is az angol drámaírásba diadalmasan berontó lírikusitán volt.

*Szent örületben a költő szeme
Földről az égre, égből földre villan,
S míg ismeretlen dolgok vázait
Megtetesíti képzeletje, tolla
A légi semmit állandó alakkkal,
Lakhelyel és nével ruházza fel.*

E kép, már kiábrándult lemondással, elkíséri a pályavégig, amikor Prospero eltöri varázspálcáját *A viharban*, de most még túlradó büszkeséggel mondatja el Theseusszal a csapongó lírikus vallomását. Nem véletlen, hogy éppen ebben a darabban hangzanak el a büszke szavak a költő szeméről, hiszen rögtön törvényerejű bizonyítékkal is szolgál, mikor Oberon és Titánia láthatatlan fejedelmi világát az athéni szerelmesek kvartettjén át eltéphetetlen pókfonállal a kézművesekhez köti. Trágyából nő a lilium; Stratford határában, ahogy átvágott a zizegő vadzabon egy lányhoz, nemsokára a feleségéhez, a cserzővargák is terjesztettek bűzt, nemcsak illatot a kakukkfű, rukerc, jázmin, szarkaláb. Mélyen belehelte mind a kettőt, az illatot s a bűzt. Otthonos volt a társadalmi piramis különböző kiugró fokain, még a csúcán is túl: Tündérorszámban. Ha Puck és Zuboly fordítva látta egymás világát, neki egyik se bolondabb, balgább s érdektelenebb a másiknál.

Még telítve a lírikus becsvágyaival, s ki tudja, talán antik ékítésű verses elbeszélések, mitológiai regék vagy éppenséggel egy eposz tervével, a *Szentivánéji álom* a legmelodikusabb darabja. Pergetett méz, de nem csömörletes. Csak századok múlva, a romantikus mozgalomban s a posztromantikában bűjt ki e shakespeare-i szöveg kártékony hatása a fiatal Babits angol kedvenceinél, Tennysonnál, Swinburne-nél, a Viktória-korszak túlságosan dúsított lírájában, mikor az olvadékony angol vers öngerjesztéssel beleszédült saját muzsikájába. Nem tudjuk, hogyan írt Shakespeare, de rágódáshoz, vergődéshez nem volt ideje (állítólag azt mondta egyszer, hogy soha nem törölt egy sort sem), mert mögötte topogott a színházi küldönc az új darab kéziratáért, amit a sűgónak és szerepenként a színészeknek le kell másolni. Ez a nászünneplő tündérajáték könnyen bugyanhatott ki belőle. Amiből persze később az a vaskos balhit támadt, hogy ő végső fokon költő, és nem darabíró, méltóbb a karosszékben olvasni, képzeletünk rivaldája előtt, mint a lealacsonyító, poros deszkákon látni. Tehetett e balítéletről jó néhány rendező s még több színész is, akik agyonbolondozták a kézművesjeleneteket. Nevetségessé válik a kakasülő tapsaiért fél tucat derék mesterember, holott az Isten még úrnapi szép idővel elfogadta volt tőlük évente följajánlott játékkukat a középkori misztériumokban. Nehéz hadakozni a kísértés ellen; közepes színész és rendező alig tud ellenállni az alattomosan kínálkozó bohóckodásnak. Hadd szakadjon le a karzat a kacagástól!

Holott Zuboly, a kérges tenyerű, vaskos takács csúffá téve is sérthetlenebb a maga szilárd emberségében, mint a szintén elvarázsolts, eszeveszetten kergetőző athéni szeleburdiak, fiatalurak és ifjú dámák. Őket csak összegabalyítják a tündérek, elsősorban Puck, de Zubolynak jó szívvel szolgálnak is, neki meg mi sem természetesebb, mint ez a szolgálat. Azt hiszem, csak félig fogott rajta az elbűvölés.

Érdemes figyelni rá, mert ő a törzsökös átlagangol. Rendületlenül magabiztos, sohase veszti el a fejét, s hidegvérrel alkalmazkodik minden helyzethez, eszelőshöz és életveszélyeshez is, mert annyira összeforrt szétverhetetlen alkatával. Kőburokban született. Ő az, aki rendszerint mérges harapások, fertőzésck s váltóláz nélkül felderített a múlt században törzsi telepeket öldöklő éghajlat alatt, trópusi dzsungelt, sivatagot, s Titánia Tündérországa éppúgy nem lepi meg a számfülekkel, ahogy a valóságban nem riasztották vissza burnusz alá rejtözve az Ezeregyjé tiltott arab városai, vakmerőn besodródva mohamedán szent helyekre a zarándokok között, vagy ha gyilkos bozótokon át eljutott a Nílus forrásvidékére, legfeljebb a kininkészlete fogyott ki. Persze ez a velük született vagy

beljük nevelt határtalan önbizalom s lelki egyensúly segítette őket a kémszolgálatban is, amit két világháború alatt írók, régészek, nyelvészek s egyéb ártatlan képű civilek, Zuboly ivadékaik magukra vállaltak.

Varázslat

Csupa olyan tavaszi és nyár végi virág, ibolya, nárcisz, sáfrány, kankalin, lonc, moharózsa nyílik vegyesen, egyszerre a játék varázserdejében, amiket ifjúsága színhelyein, Stratfordban s körülötte Snitterfieldben, Wilmcote-ban, Charlecote-ban, Shotteryben téphetett. Hány virágot ismert? Ügybuzgó botanikusok bizonyosan sokszor összeszámlálták. Amellett a darab egymásba fonja a földművesélet két rituális napját, a májusfaültető, erdön háló, ágtépő majálist, május elsejét, amelyen még az öreg Erzsébet királynő is részt vett, s a nyári napforduló időtlen múltú, babonás nagy ünnepét június 24-én: Szent Iván (és Keresztelő Szent János) éjszakáját.

„Korán fölkeltek, nézni május ez ünnepét”, mondja Theseus az erdön talált athéni szerelmesekről, de címe szerint a darab a napfordulón történik. Egy fiatalember írta, kamaszkori csatangolások, parittyázás, hurokvetés, horgászás, selymászás, puskázás még közeli, eleven emlékeivel, utóvégre apai-anyai ágon valamennyi rokona mezei munkákkal, telekbérlettel vagy -vásárlással és cserkésző sportokkal foglalkozó falusi ember. Időnként abbahagyja a mesét egy-egy áriáért, s a gyönyörű betétek tele vannak az angol június illatával. (Feltéve, ha kegyes az a június.) Stratford csak néhány éve volt mögötte, s későbbi birtokszerzései, házvételei elárulják, hogy londoni életszakában is rendszeresen hazajárt. De egyetlen alkalommal se markolt mélyebbre a helyi néphitbe s néphagyományba, mint ezúttal.

Mivel a pogány kelta és germán ünnepek – voltak ebből is, abból is a sziget – a kereszténység fölvétele után álcázva összeolvadtak a katolikusokkal, a vizslaszemű protestáns hitújítás nekiesett üldözésüknek, megpróbálta eltaposni, kiirtani. Több-kevesebb sikerrel csak a nagyobb városokban, de a Londontól távol eső s rátartin magának élő Cornwall, Devon, Wales, Skócia (a katolikus rész) külvilágtól védett szögleteiben máig se pusztult ki egészen, s az angol rádió évente fölhalt ezekről a tájakról legalább négy-öt boszorkányt, varázslót. Hatása a „babonairtás”-nak ott volt igazán, ahol amúgy is önként feladták a megbélyegzett szokásokat, ünnepeket. Azaz a varázslást, boszorkányolást, ahogy mennydörögve puritán prédikátorok kipellengéreztek. Nem tudták, milyen erővel mérkőznek.

Titánia, a tündérr királynő nevében Diana, az ókori holdkirálynő rejlik, ő pedig még ősbibb, sokkal ősbibb alakjában nem más, mint Magna Mater, ama Földanya, aki a Földközi-tenger körül már akkor is mindenhatón uralkodott számos letelepült nép hitében, amikor még híre se volt angolszászoknak a szigeten. Férje Oberon; a név gyökere valószínűleg Alberich, a Rajna-kincs elrablója, gonosz Nibelung gnóm, ófranciába átragadva Auberon, ejtsd Oberon. Köztudott, hogy eredetileg a magyar *tündér* is veszélyes töltetű, ijesztő szó volt, a vámpír rokona, angol és francia megfelelője: *fairy*, *fée* a latin *fátumból*, végzetből származik, s e szóval már a sorsunkat szövő-fonó három Párkánál tartunk. Ha egyszer valaki elindul a néphit fonalán, olykor „átszállások”-kal nincs megállás a kőkorig.

Papjaival, papnőivel a kelta és germán istenségek alámerültek a középkori kereszténységbe, de nem haltak ki; hajdani nyíltan uralkodó kultuszok hatalmaságaiból titkos természeti hatalmakká váltak. Erre céloz Titánia a már említett

katasztrófális esőzéssel 1594 nyarán. Ember nagyságú szellemük társult aztán a népképelet másik fajta, tréfásabb teremtményeivel, fűszál s babszem méretű koboldokkal, akik hol gonoszkodva, hol barátilag beleszólnak a halandók dolgaiba. Csak termetre parányok, erejük annál nagyobb; Peter Brook szimbolikus rendezése atletikus férfiakat állított be szerepükbe. Babvirág és Pókháló fél kézzel levegőbe emelt volna engem.

Persze a századok mélyéig gyökerező hűbériség maradék lélektani vetülete volt a néphitben, hogy a tündérvilág is feudális természetű „odaát”. Puck, a nem mindig eléggé méltányolt egyik főalak például Oberon, a tündérkirály – a hűbérúr – minden udvari bolondja, viselkedése bizalmaskodó is, engedelmes is, örökös szolgáló készenlét és családias szemtelenség vegyülete. Rettentően elsötétült ég alatt, tragikus tónusú festéssel Lear bolondjának a viselkedésére ismerünk. Puck magatartása az emberek iránt kétértelmű: nagy kedvvel, felelőtlenül megtáncoltatja őket, de hajnaltájt tüzet gyújt egy magában beszélő, magányos néni-
nek, és kisöpri a házat a *Szentivánéji álom* végén is. Ne felejtjük, hogy Robin *pajtás* a másik, bizalmas neve. Oberon parancsára a fő csínytevésnél egyébként ősi népszokáshoz folyamodik: falusi mimusok farsangkor gyakran számárfejet viseltek bolondozás közben.

Shakespeare darabjaiból sohase tűnik el teljesen a néphagyomány; rituális ünnep a *Téli rege* végén a juhnyírás is, amely kitartott a 18. század végéig; Falstaff-ról pedig komoly tekintélyek állítják, hogy csak félig elzüllött, útonálló lovag, félig ősrégi, zabolátlan szerep megtestesítője: ő a bőven öntözött karácsonyi vigasságok választott főrendezője: *Lord of the Misrule*.

A nép hiedelemvilágában a nyári napforduló éjén volt e láthatatlan sereg legnagyobb mozgási szabadsága. Varázslatos és veszélyes, tehát várva várt éjszaka, a Nagy Találkáké halandók és szellemek között, különösen ha egybeesett holdtöltével; kutyáknál veszettség, embernél téboly lehetett a vége. Mivel Shakespeare bizonyosan főúri nász ünnepére írta ezt az „alkalmi” játékot, s az ősbemutató színhelye főúri, talán királyi kastély, ezúttal persze happy endinggel oldódhatott fel a találka.

Vajon maga is hitt a szellemekben? A kérdés nem évült el. Mert vajon mennyire hitt bennük századunkban Yeats és Dylan Thomas? Vajon mennyire vastag máz az angol racionalizmus a babonás kelta, dán, angolszász, viking örökségen?

Galambok

Végezetül nem szeretnék abba a hamis látszatba keveredni, hogy egy csapongó költői nászajándéknak szánt játék ürügyén visszasóhajtom a régi szép idöket, egy idillikus, falusi Angliát. A régi jó idök jök is, rosszak is voltak, néha nagyon rosszak. Egyszer átmentem Stratfordból három mérföldnyire Wilmecote-ba, édesanyja szülőházához. Mary Arden módos gazdának, Robertnek volt a lánya, a nyolcadik s legfiatalabb, és „rangján alul” házasodott egy évvel apja halála után, mert az Ardenek családfája visszanyúlt nagyon messze, s a törzsből többen is rendületlenül ragaszkodtak a katolikus „óhit”-hez a reformáció után. Nem minden kockázat nélkül. Tizenegyen háltak egy szobában a nyitott fedélszék alatt, anyjuk az ágyban, nyolc lány – Mary a hét nővérével – s két cseléd a padlóra vetett kákátömésen, a cselédek tüzoltó készenlétben, ha esetleg kigyullad éjjel a meleget tartó zsúptető. Családonként nem volt sok nyolc-tíz lánygyerek, mondhatnám élettani törvény volt, hiszen egy része fel se nőtt, a felnöttek közül számosan behaltak valamelyik szülésbe. Új asszony kellett az özvegy embernek, három-négy új asszony is egy életben. A sok lány éppen csak arra volt elég, hogy lassú szaporu-

lattal fennmaradjon a faj. Látástól vakulásig maguk gondoskodtak minden szükségletéről a falusi önellátásban, s micsoda derékhasogató munkával! Nehezen élt a módosa is, titokzatos betegségek gyötörték, rettegték a rossz terméstől, korán meghaltak. Hát még a szegények. Nekik túrniuk kellett a vadvédelmet és a galambkárt is.

Hogy mi volt a galambkár? Ardenék házához támaszkodik egy kődúc, kiscbbfajta őrtorony, ahol több mint hatszáz keltetőfülkében tenyésztettek galambokat, téli húsellátásra. Ardenéknek kétezer volt, volt azonban hat-hétezer is egyik-másik apátságban vagy uraságnál, s mint a beszállásolt katonák, maguk gondoskodtak eleségről a földeken. Ha viszont a szegény paraszt belopakodott orvvadászni az uraság erdejébe, elkaphatta a vasfogú csapda, a sebesült lábat titokban kezelte a falu ezermestere, a kovács, olyan ügyesen, hogy a seb elüszkösödött, csonkolhatták a lábat, vagy behalt vérmérgezésbe a beteg. Néha betelt a mérték, a parasztok cséphadarót, rudat, sarlót fogtak, s tehetetlen dühvel nekimentek az uraknak, a fejvesztett első felfordulás után háznépével együtt az uraság beöltözött páncélba, s elrettentő példát szolgáltatott a bandavezérek nyakára kerített hurokkal. Így *is* festettek közletről a régi szép idők.

Oberon tündércsapata a néphittől átítatott költői képzeletből rajzolt ki, de a kortársak önvigasztaló vágyálmaiból is. Úgy kellene élni, olyan gondtalanul, harmaton, ahogy ők, a tündérek! Mert amiről ma a mozi, televízió, társas lottó (bingo), lóverseny, kutyaverseny, labdarúgópályák lelátója, ökölvívók szorítója s a tömegszórakoztatás egyéb nagyüzemei gondoskodnak, hajdan kis parasztközösségek képzeletének a gondoskodására volt bízva. Magyar milióban a fonóra. A cséphadaró nemcsak a szemeket verte ki a kalászból, hanem a tréfacsináló Puck mákszemnyi alakját is. Vigaszul. Éljen sokáig, éljen örökké, Robin pajtás!

Nehezebb volt a sorsuk, mint a mienk, talán ezért telt nagyobb örömük az életből jó napokon vagy órákban. Hogyan született volna meg egyébként a *Szentivánéji álom*?